

BEATA KRAJEWSKA

*Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego*

*Warszawa (Polska)*

## **PROGRAMY TELEWIZYJNE O TEMATYCE RELIGIJNEJ W RECEPCJI DZIECI I MŁODZIEŻY**

**Streszczenie:** Udział mass mediów w procesie wychowania dzieci i młodzieży wydaje się nieustannie wzrastać, zarówno z uwagi na coraz bardziej zaawansowaną technologię dającą nieograniczone możliwości, jak i rozbudzoną w młodym pokoleniu chęć posiadania coraz świeższych informacji. Konsekwencją tego jest spędzanie wielu godzin w towarzystwie komputera, internetu, telewizji. Przedmiotem rozważań w niniejszym opracowaniu są następujące zagadnienia: funkcje telewizji i rodziny w wychowaniu dziecka, edukacja medialna, rodzaje programów oglądanych przez młodzież w telewizji, zainteresowanie programami o tematyce religijnej i ich ocena.

**Słowa kluczowe:** mass media, funkcje mass mediów, rodzaje programów telewizyjnych, funkcje rodziny, edukacja medialna, oglądalność programów o tematyce religijnej.

### **Wprowadzenie**

Wychowanie to proces złożony, trudny, długotrwały, odpowiedzialny. Wychowują przede wszystkim rodzice, szkoła, grupa rówieśnicza. Jak pisze Jadwiga Izdebska, „rodzina jako wspólnota osób poprzez zapewnienie podstawowych, korzystnych warunków życia, codzienne rodzinne spotkania, których istotą są wzajemne interakcje, miłość, troska

o dobro dziecka i innych domowników, realizuje proces wychowania rodzinnego, rozumiany jako pomoc w rozwoju dziecka, w budowaniu przez niego własnej osobowości, jako wsparcie w procesie wprowadzania w świat wartości ogólnoludzkich, humanistycznych”<sup>1</sup>. Dzieci dorastające w rodzinach normalnie funkcjonujących doświadczają więc radości, miłości, mają zapewnione szanse rozwoju. Współczesna rodzina to jednak również środowisko zagrożeń dla rozwoju dziecka. Dysfunkcyjna rodzina na skutek biedy, zdeintegrowanych więzi, problemów o charakterze patologicznym utrudnia normalny rozwój dziecka, ogranicza jego uczestnictwo w kulturze, osiągnięcia edukacyjne. Dzieciństwo staje się wypełnione lękiem, poczuciem krzywdy, samotności.

Współczesną przestrzeń rodziny, a zatem i dziecka, zajmują media, które bardzo intensywnie wchodzą w życie rodzinne, stając się ważnym środowiskiem wychowawczym. Ich obecności i znaczenia w życiu dzieci i młodzieży nie można lekceważyć. Trzeba wykazać się czujnością wobec prezentowanych treści, znajomością techniki i możliwości, jakie media oferują, wprowadzać ograniczenia czasowe na „ich przebywanie” z dziećmi i młodzieżą.

Media to przedmioty, materiały, urządzenia przekazujące odbiorcom określone informacje, wiadomości, komunikaty poprzez słowo, obrazy, dźwięki, a także umożliwiające im wykonywanie określonych czynności intelektualnych i manualnych<sup>2</sup>. Z uwagi na podejmowaną w opracowaniu problematykę programów telewizyjnych o charakterze religijnym, przyjęcie tej definicji wydaje się zasadne. Ujmuje ona bowiem telewizję jako jedno z mediów, które przekazuje wiadomości, pozwalając tym samym na wykonywanie różnorodnych czynności, na inną aktywność niżeli tylko ta związana z percepcją programu.

Pojawiają się także inne definicje, określające mass media jako ogół elektrycznych i elektronicznych sposobów odtwarzania, zapisywania

---

<sup>1</sup> J. Izdebska, *Kultura pedagogiczna rodziców*, [w:] *Rodzicielstwo. Wybrane zagadnienia kontekstów edukacyjnych*, red. D. Opozda, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 111.

<sup>2</sup> Por. M. Musiał, *Media w procesie wychowania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 9.

i rozpowszechniania obrazów i dźwięków, które stosuje się w komunikowaniu masowym w celu zorganizowanego odbioru indywidualnego lub zbiorowego<sup>3</sup>.

Do mass mediów tradycyjnie zaliczane są: prasa, radio i telewizja<sup>4</sup>. Obecnie klasyfikacja ta wydaje się być niewystarczająca wobec nowych mediów, które wypełniają przestrzeń życiową oraz edukacyjną dzieci i dorosłych. Ogromna popularność owych mediów tradycyjnych, szczególnie telewizji, wydaje się być nieco wypierana przez komputery, internet, MP3 czy też MP4. Jednak jest jeszcze duża grupa dzieci i młodzieży, która spędza czas głównie przed telewizorem. Wiele kanałów telewizyjnych, bardzo duża różnorodność programów sprawiają, że każdy młody człowiek znajdzie coś, co go interesuje albo też będzie bez większego zaangażowania i świadomego odbioru oglądał ofertę telewizji.

Powszechność mediów, jak podkreśla Janusz Gajda, spowodowała z jednej strony globalizację, czyli odbiór tych samych treści przez bardzo wiele osób, lub z drugiej strony personalizację, czyli większą możliwość wyboru programów telewizyjnych<sup>5</sup>. Przy bardzo różnorodnej ofercie programowej istnieje możliwość wybrania programu odpowiadającego zainteresowaniom, upodobaniom i potrzebom każdej grupy odbiorców. Ponadto dzięki możliwości rejestrowania, odtwarzania i przechowywania treści nie ma przymusu recepcji programu w określonym czasie.

Cechy indywidualne odbiorcy, jak również emitowane treści decydują o wyborze programów. Stanisław Kuszewski wyróżnił następujące programy: odtwarzające rzeczywistość, do których zaliczyć można transmisje, dyskusje, wywiady, wystąpienia ważnych osób, koncerty; przetwarzające rzeczywistość, czyli widowiska dokumentalne, reportaże oraz wytwarzające rzeczywistość, mianowicie: widowiska teatral-

---

<sup>3</sup> Por. A. Lepa, *Pedagogika mass mediów*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2000, s. 39.

<sup>4</sup> Por. M. Musiał, *Media w procesie...*, dz. cyt., s. 9.

<sup>5</sup> Por. M. Ejsmont, B. Kosmalska, *Media, wartości, wychowanie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005, s. 248.

ne, muzyczne, baletowe, lalkowe czy animowane<sup>6</sup>. Natomiast Jacek Dohnalik wyodrębnił grupy programowe, które w praktyce funkcjonują w każdej telewizji i są to: filmy fabularne, teatr i formy parateatralne, muzyka poważna i jazz, programy muzyczno-estradowe, programy kabaretowo-literackie i satyryczne, teleturnieje i konkursy, informacje bieżące, publicystyka kulturalna i wiedza o kulturze, publicystyka społeczno-gospodarcza, polityczna, historyczna, wojskowa, publicystyka popularnonaukowa i programy oświatowe, programy poradnicze i poradniczo-reklamowe, programy sportowe, seriale dokumentalne i cykle filmów dokumentalnych, filmy animowane i krótkometrażowe niedokumentalne, programy dla dzieci i młodzieży<sup>7</sup>. Klasyfikacja ta jakkolwiek obszerna wydaje się jednak nie obejmować pełnej oferty telewizji, można bowiem jeszcze wskazać programy religijne, znaczną ekspansję reklam, wydzielających się w odrębną kategorię, programy kulinarne, programy rodzinne.

Miejscem korzystania z telewizji jest przede wszystkim dom rodzinny. To pod kontrolą, w towarzystwie lub obok rodziców dzieci oddają się czynności oglądania. Przemyślany, selektywny wybór programów, ograniczony trwaniem wybranego programu czas, odniesienie się do emitowanych treści to przesłanki racjonalnego i dogłębnego odbioru, który może wiązać się z realizacją funkcji telewizji. Za sytuację, w której kontakt z telewizją miałby właśnie taki charakter, odpowiedzialni są przede wszystkim rodzice. Świadomość wychowawcza rodziców wiąże się ze znajomością roli, jaką pełnią oni wobec dziecka i społeczeństwa, zadań i funkcji nań nałożonych.

W kontekście powyższych rozważań wskazać należy, iż jako cel w niniejszym opracowaniu przyjęto przedstawienie opinii dzieci i młodzieży na temat wybranej kategorii programów telewizyjnych, jaką są programy o tematyce religijnej. Ponadto dążeniem było ukazanie funkcji dwóch ważnych środowisk w procesie wychowania: rodziny i mediów. Chodzi tu także o wychowanie medialne, które powinno być ukierun-

---

<sup>6</sup> Pro. tamże, s. 248-249.

<sup>7</sup> Por. A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 82-83.

kowane na kształtowanie wartościowego i pożądanego wychowawczo odbioru treści i zainteresowań medialnych dzieci i młodzieży.

### **Funkcje telewizji i rodziny wobec dziecka**

Telewizja jest jednym z najszybszych, najefektywniejszych i najbardziej sugestywnych mediów. Jest wszechobecna i oglądana przez prawie wszystkich. Jak pisze Neil Postman, „nie istnieje dolna granica wieku, która byłaby barierą w dostępie do telewizji. Nie istnieje stopień ubóstwa, który by zmusił do jej wyrzeczenia się. Żadne wykształcenie nie osiąga takich wyżyn, aby nie mogło zostać uzupełnione dzięki telewizji”<sup>8</sup>.

Pojawienie się telewizji zapoczątkowało nowy okres w życiu człowieka. Zaistnienie w domu ekranu telewizora spowodowało reperkusje między innymi w dziedzinie kultury, sposobów spędzania wolnego czasu, relacji interpersonalnych oraz wychowania. Ekspansja mediów, w tym również telewizji, trwa nadal. Pojawiają się nowe, doskonalsze, wydaje się, że o nieograniczonych możliwościach, odbiorniki telewizyjne. Jakkolwiek trochę współcześnie zastępowana przez inne media telewizja jest ciągle ważnym urządzeniem w domu. Od chwili pojawienia się postawiono przed tym medium pewne funkcje. Janusz Gajda wskazuje na funkcje główne i pochodne, mianowicie: upowszechniania różnorodnych treści (informacyjna, edukacyjna, estetyczna, eksplikacyjna, kompensacyjna), ludyczną (rozrywkowa, relaksowa, estetyczna), stymulującą (estetyczna, wychowawcza), wzorcotwórczą (wychowawcza i edukacyjna), interpersonalną (wychowawcza, informacyjna)<sup>9</sup>. Maciej Mrozowski wśród funkcji telewizji wymienia poznawczą, propagandową, socjalizacyjną i rozrywkową<sup>10</sup>. Stanisław Juszczyk z kolei jako funkcje telewizji podaje: dydaktyczną, wychowawczą i rozrywko-

<sup>8</sup> N. Postman, *Zabawić się na śmierć*, Wydawnictwo Muza, Warszawa 2002, s. 6.

<sup>9</sup> Por. J. Gajda, *Środki masowego przekazu w wychowaniu*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1988, s. 127.

<sup>10</sup> Por. M. Mrozowski, *Funkcje telewizji w społeczeństwie*, [w:] *Człowiek a telewizja*, red. K. Jakubowicz, B. Puszczewicz, Wydawnictwo Nauczycielskiego Uniwersytetu Radiowo-Telewizyjnego, Warszawa 1990, s. 43.

wą<sup>11</sup>. Jadwiga Izdebska uważa, że telewizja może pełnić trzy podstawowe funkcje, mianowicie: poznawczą, rozrywkową i odpoczynku<sup>12</sup>. Jest więc tak, że zagadnienie funkcji telewizji jest podejmowane przez wielu autorów i przedstawione typologie nie są wyczerpujące, jednak w pełni ukazują najważniejsze funkcje, których wypełnienia oczekujemy od telewizji. Bez względu na wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie oczekujemy od telewizji, iż będzie nas informować o bieżących wydarzeniach, bawić, uczyć, socjalizować i wychowywać. Nie możemy jednak poprzestać na oglądaniu telewizji i oczekiwać, że zaspokoi wszystkie potrzeby dorosłych oraz dzieci i młodzieży. Główna odpowiedzialność za rozwój, odpoczynek, edukację, wychowanie spoczywa na rodzinie, którą to telewizja jedynie może wspierać i uzupełniać jej oddziaływanie. Rodzice także są zobowiązani do wypełniania określonych funkcji na rzecz dziecka i rodziny.

Proces wychowania rodzinnego zależy od postaw rodziców, świadomości ich funkcji wobec dziecka, stosowania właściwych metod wychowawczych oraz kultury pedagogicznej, która to, zdaniem Jadwigi Izdebskiej, tworzy zespół kompetencji i postaw rodziców, warunkujący przebieg i skuteczność relacji rodzice-dziecko<sup>13</sup>. W rodzinie rozpoczyna się proces wprowadzania dziecka w świat wartości kultury, przygotowania do uczestnictwa w zróżnicowanych formach życia kulturalnego, co wynika z jednej z funkcji rodziny, mianowicie kulturotwórczej. Niejednokrotnie funkcja ta jest realizowana poprzez korzystanie z telewizji i innych mediów. Problematyka typologii funkcji rodziny jest rozbudowaną, podejmowaną przez wielu pedagogów. Jest to zagadnienie o tyle ważne, iż z funkcji tych wynikają określone zadania dla rodziców, decydujące o jakości środowiska wychowawczego rodziny, poziomie zaspokojenia potrzeb dziecka.

---

<sup>11</sup> Por. S. Juszczyk, *Człowiek w świecie elektronicznych mediów – szanse i zagrożenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 84.

<sup>12</sup> Por. J. Izdebska, *Rodzina, dziecko, telewizja. Szanse wychowawcze i zagrożenia telewizji*, Trans Humana, Białystok 1995, s. 165.

<sup>13</sup> Por. J. Izdebska, *Kultura...*, dz. cyt., s. 117.

Stanisław Kawula wymienia cztery podstawowe funkcje rodziny, mianowicie: biologiczno-opiekuńczą, kulturalno-towarzyską, ekonomiczną i wychowawczą<sup>14</sup>. Franciszek Adamski dzieli funkcje rodziny na dwie grupy, wyróżniając funkcje instytucjonalne, do której zalicza funkcje: prokreacyjną, ekonomiczną, opiekuńczą, socjalizacyjną, stratyfikacyjną, integracyjną oraz funkcje osobowe, które tworzą: funkcja małżeńska, rodzicielska i braterska<sup>15</sup>. Ten sam autor dokonuje jeszcze innego rozróżnienia funkcji z punktu widzenia ich trwałości i zmienności, dzieląc je na funkcje istotne, mianowicie: prokreacyjną, socjalizacyjną i miłości oraz akcydentalne, do których należą funkcje: ekonomiczna, opiekuńczą, stratyfikacyjna, rekreacyjna, religijna, integracyjna<sup>16</sup>.

Przywołane typologie nie wyczerpują wszystkich klasyfikacji, ale przedstawiają najważniejsze funkcje rodziny. Rodzina ma zatem podtrzymywać ciągłość biologiczną społeczeństwa, odpowiadać za zaspokojenie potrzeb dziecka, wprowadzać w kulturę, uczyć zasad życia w społeczeństwie, wychowywać, kształtując osobowość i zachowanie. Ze względu na podejmowaną w opracowaniu problematykę, warto podkreślić religijną funkcję rodziny. Jest ona często traktowana jako część funkcji socjalizacyjnej, a polega w szczególności na przekazywaniu w ramach życia rodzinnego wartości, norm i wzorów zachowań religijnych, uczeniu określonych ról i interakcji. Rodzina socjalizuje religijnie dzieci, odpowiada za integrację z globalną społecznością religijną oraz wychowanie religijne młodego pokolenia.

Wychowanie religijne to podporządkowanie działalności edukacyjnej założeniom wyznania, którym w Polsce jest przede wszystkim religia rzymskokatolicka, z którą utożsamia się większość społeczeństwa<sup>17</sup>. Najważniejszą rolę w tym procesie spełnia rodzina, gdzie rodzice kształ-

---

<sup>14</sup> Por. S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza*, [w:] *Pedagogika rodziny*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1997, s. 57.

<sup>15</sup> Por. F. Adamski, *Rodzina – wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 36-37.

<sup>16</sup> Por. tamże, s. 37.

<sup>17</sup> Por. W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2004, s. 466.

tują przeżycia religijne dziecka, wdrażają do praktyk religijnych, stanowią wzór, dobry przykład, dbając o klimat religijny w domu.

Rodzina jest miejscem formowania przekonań i światopoglądu dziecka, wprowadzania go w kulturę i wdrażania do odpowiednich zachowań. Dziecko doświadcza w rodzinie wsparcia, miłości, a rodzice stanowią pewną drogę prowadzącą do Boga. Zadaniem rodziny jest także zaspokojenie potrzeb dziecka, wskazanie celów i wartości, rozwijanie wrodzonych właściwości, kształtowanie pozytywnego nastawienia do życia, postaw prospołecznych i ich aspektu religijnego. Należy zatem zwrócić uwagę na funkcję religijną rodziny, jej znaczenie w kształtowaniu postawy religijnej, w uczeniu się doświadczenia tajemnicy Boga i nabywaniu indywidualnych doświadczeń religijnych<sup>18</sup>. Chrześcijańskie wychowanie religijne to nie tylko teoretyczne przekazywanie wiedzy o istnieniu Boga i rzeczywistości pozaświatowej, ale całkowite zaangażowanie człowieka, obejmujące jego przekonania, dążenia i postawy życiowe<sup>19</sup>.

Rodzice w realizacji wymienionych funkcji mogą liczyć na pomoc mediów. Komputer, telewizja, odtwarzacze CD i DVD są istotnymi elementami organizowania zabawy, wypoczynku, odbioru dóbr kulturalnych czy edukacji. W procesie wychowania rodzice mogą być wspomagani przez media, w tym telewizję. Nie chodzi o wyręczanie czy zastępowanie rodziców, ale o wzajemne przenikanie i integrację treści pochodzących z przekazu rodziców i telewizji. Aby jednak pozyskać w telewizji, w treściach emitowanych programów sojusznika dla oddziaływań wychowawczych należy posiadać kompetencje medialne, być przygotowanym do odbioru i wszechstronnego korzystania z mediów, co dotyczy zarówno dorosłych oraz dzieci i młodzieży. Kompetencje medialne o charakterze instrumentalnym, jak podkreśla Stanisław Juszczyk, to przygotowanie do sprawnego posługiwania się mediami jako narzędziami uczenia się, komunikowania i pracy intelektualnej. Natomiast kompetencje społeczno-kulturowe, zdaniem autora, związane są

---

<sup>18</sup> Por. A. Rynio, *Specyfika religijnego wychowania w rodzinie*, [w:] *Rodzicielstwo. Wybrane zagadnienia kontekstów edukacyjnych*, red. D. Opozda, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 151-152.

<sup>19</sup> Por. tamże, s. 157.



z kształceniem świadomego, krytycznego i wartościującego odbioru komunikatów medialnych<sup>20</sup>. Drogą ku kształceniu kompetencji medialnych jest edukacja, wychowanie medialne prowadzone w sposób zorganizowany w szkołach lub w formie samokształcenia.

### **Edukacja medialna sposobem na zróżnicowane korzystanie z oferty telewizji**

Media zmieniły naszą rzeczywistość, dzieci, młodzieży, dorosłych. Rodzi się pokolenie ekranowe, wychowane na telewizji, stroniące od czytania, przyzwyczajone do szybkiego pozyskiwania informacji.

Odnalezienie się w nowej medialnej rzeczywistości jest możliwe, dzięki działaniom edukacyjnym, które należy realizować wobec dzieci i młodzieży, jak również dorosłych. Funkcją taką spełnia edukacja medialna, realizowana w ramach różnych przedmiotów lub w postaci samodzielnych zajęć edukacyjnych.

Świat opanowany przez media zmusza społeczeństwo do posiadania umiejętności związanych z pozyskiwaniem, przetwarzaniem, przechowywaniem i przesyłaniem informacji. Początkowo to tylko rodzice mają możliwość pokierowania procesem nabywania wiedzy medialnej, jej wzbogacania, uzupełniania. Z chwilą, kiedy dziecko trafia w struktury oświatowe, kształtowanie postaw i wartości przebiega wielotorowo.

Wychowanie medialne, jak pisze Janusz Morbitzer, obejmuje oddziaływania mające na celu przygotowanie dziecka do godnego, racjonalnego i odpowiedzialnego korzystania z różnorodnych mediów, integruje zadania edukacji medialnej i informatycznej, kładzie nacisk na aspekty kulturowe, kształtowanie postaw oraz świata wartości dziecka, nie koncentruje się na technologicznej sprawności, którą dziś dziecko zdobywa niejako w sposób naturalny<sup>21</sup>.

---

<sup>20</sup> Por. S. Juszczak, *Cele i zadania technologii informacyjnej i edukacji medialnej*, [w:] *Pedagogika medialna*, red. B. Siemieniecki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 28.

<sup>21</sup> Por. J. Morbitzer, *O potrzebie i celach wychowania medialnego*, [w:] *Dziecko w świecie wiedzy, informacji i komunikacji*, red. S. Juszczak, I. Polewczyk, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 415.

Zadaniem Stanisława Dylaka edukacja medialna powinna obejmować trzy podstawowe elementy, mianowicie: kształcenie o mediach, kształcenie przez media oraz kształcenie dla mediów<sup>22</sup>. Kształcenie o mediach to przekazywanie wiedzy o mediach i mechanizmach ich oddziaływania, jak również nabywanie umiejętności obsługi sprzętu. Należy zauważyć, iż powinien być to pierwszy i podstawowy etap edukacji medialnej, dający podstawową i wstępną wiedzę z tego zakresu. Drugi element w procesie edukacji medialnej, tj. kształcenie przez media, to realizacja pewnych zadań z wykorzystaniem na przykład technik komputerowych, kamer, aparatów, które stanowią źródło informacji, ale dają również możliwość jej tworzenia, przechowywania i przekazywania. Ostatni element, kształcenie dla mediów, to poznanie języka mediów i wykorzystanie go do wspierania rozwoju intelektualnego dzieci i młodzieży, ich twórczości oraz tworzenia komunikatów medialnych<sup>23</sup>.

Od najwcześniejszych lat należy zwrócić uwagę i zadbać o kontakt dziecka z mediami. Uczeń kończący klasę trzecią szkoły podstawowej powinien posiadać praktyczne umiejętności korzystania z mediów, ale również mieć świadomość zagrożeń, jakie wiążą się z korzystaniem z ich możliwości i oferty, również tych zdrowotnych, znać ograniczenia i stosować się do zasad bezpiecznego i rozsądnego spędzania czasu w towarzystwie mediów<sup>24</sup>. Na kolejnych etapach edukacyjnych, jeśli nie wprost to w ramach innych zajęć, wychowanie medialne jest realizowane, wyposażając młodego człowieka w niezbędne umiejętności funkcjonowania w świecie mediów i korzystania z ich oferty, ze świadomością pozytywnych i negatywnych konsekwencji.

Edukacja medialna powinna więc przygotować dzieci i młodzież do odbioru, który w żadnej mierze nie będzie niósł dla nich zagrożeń, ani dla ich sfery psychicznej, intelektualnej, fizycznej czy społecznej. Śro-

---

<sup>22</sup> S. Dylak, *Edukacja medialna w szkole. O mediach, przez media, dla mediów*, [w:] *Media a edukacja*, red. W. Strykowski, Wydawnictwo eMPI2, Poznań 1997, s. 472.

<sup>23</sup> J. Morbitzer, *O potrzebie...*, dz. cyt., s. 413.

<sup>24</sup> Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, [w:] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dn. 27.08.2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół; „Dziennik Ustaw” 2012, poz. 977.

dowisko medialne powinno stać się wartościowym, przyjaznym dla dziecka, uzupełniającym działania edukacyjne i wychowawcze rodziców i pedagogów. Obowiązkiem dorosłych jest wskazywanie oferty mediów, ich możliwości, obszarów wykorzystania, ale również zwracanie uwagi na niebezpieczeństwa i zagrożenia, jakie są wpisane w nieracjonalne, nieprzemyślane „przebywanie” w wirtualnym świecie. Wirtualna rzeczywistość przenosi dziecko w obszary nowe, tajemnicze, niezwykle i jest bardzo popularna. Kreują ją zarówno gry komputerowe, jak i filmy dla dzieci.

Paweł Kossowski podkreśla, iż telewizja jest podstawową formą spędzania czasu wolnego przez dzieci i głównym sposobem kontaktu z kulturą, tanim, łatwym i dostępnym, co prowadzi do niechęci czytania, pasywności poznawczej i braku aspiracji edukacyjnych<sup>25</sup>. Ważnym aspektem korzystania z telewizji i innych mediów pozostaje ukazywana w nich agresja i przemoc, która, jak pisze Beata Łaciak, z uwagi na wielość tego rodzaju obrazów uodparnia na ich emocjonalny odbiór, zojętnia, a przyjmowanie wzorów agresywnego zachowania ma większą szansę, gdy agresja przynosi nagrodę, jest aprobowana społecznie, przedstawiona w sposób realistyczny bądź demonstrowana przez osobę, z którą dziecko może się utożsamiać<sup>26</sup>.

Edukowanie dzieci do korzystania z mediów, do wybierania odpowiednich programów, do zaplanowanego odbioru jest obowiązkiem w szczególności rodziców. Powinni pokazać dziecku dobry przykład, ile i co należy oglądać. Wielość kanałów i różnorodność programów można poczytać za plus telewizji, jeżeli potrafimy z tego rozsądnie i krytycznie korzystać.

W procesie wychowawczym rodzice jako pierwsi, ale zawsze odpowiedzialni za edukację dziecka, również medialną, sami muszą być do

---

<sup>25</sup> Por. P. Kossowski, *Dziecko, kultura komercyjna i działania marketingowe*, [w:] *Wymiary dzieciństwa. Problemy dziecka i dzieciństwa w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. Bińczycka, B. Smolińska-Theiss, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005, s. 182.

<sup>26</sup> Por. B. Łaciak, *Wirtualne dzieciństwo*, [w:] *Wymiary dzieciństwa...*, dz. cyt., s. 173.

tego przygotowani. Rodzinna edukacja medialna, jak podkreśla Jadwiga Izdebska, rozpoczynająca się od najwcześniejszych lat życia dziecka, jest procesem przygotowania go przez rodziców do racjonalnego korzystania z mediów elektronicznych, tworzeniem w rodzinie sytuacji wychowawczych, dzięki którym dziecko stopniowo i systematycznie zdobywa kompetencje medialne, poprzez obserwację i zapamiętywanie uczy się pożądaných wzorów zachowań korzystania z mediów<sup>27</sup>.

Dorota Bis podkreśla, iż konieczne jest podnoszenie kultury medialnej rodziców, w szczególności ich relacji do mediów i multimediów, twórcze wykorzystanie posiadanej wiedzy w tym zakresie<sup>28</sup>. Świadomi i krytyczni rodzice, czerpiący z różnorodności oferty telewizji, taką postawę będą również kształtować i pielęgnować w dziecku.

### Oglądalność programów o tematyce religijnej

Właściwości telewizji, mianowicie: poczucie autentyzmu i aktualności, obiektywność, wiarygodność telewizyjnego odwzorowania rzeczywistości, możliwość natychmiastowego przekazywania obrazu na odległość<sup>29</sup> powodują, że cieszy się ona popularnością, kształtuje człowieka, wychowuje, wpływa na poglądy, zainteresowania, nastroje i potrzeby<sup>30</sup>. Odbiór programów wymaga jednak od widza zaangażowania i to zarówno uwagi, procesów zapamiętywania, rozumienia, jak i emocji czy motywacji. W odbiorze ważne są także czynniki indywidualne takie, jak: wiek, płeć, poziom inteligencji, rozwoju moralnego oraz środowiskowe, mianowicie: status społeczno-ekonomiczny, wykształcenie, sposób kontrolowania przez rodziców oglądania telewizji przez dzieci, wzory dostarczone przez rodziców, jak również czas poświęcony na oglądanie

---

<sup>27</sup> Por. J. Izdebska, *Kultura...*, dz. cyt., s. 119.

<sup>28</sup> Por. D. Bis, *Pedagogiczne aspekty „kultury medialnej” rodziców*, [w:] *Rodzicielstwo. Wybrane zagadnienia kontekstów edukacyjnych*, red. D. Opozda, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 138-139.

<sup>29</sup> Por. A. Kumor, *W stronę telewidza. Studia i szkice*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 127.

<sup>30</sup> Por. J. Condry, K. Popper, *Telewizja zagrożenie dla demokracji*, Wydawnictwo SIC, Warszawa 1996, s. 56.

czy rodzaj oglądanych programów<sup>31</sup>. Ponadto podkreślić należy, że do świata wartości media, w tym również telewizja, wprowadziły antywartości, między innymi intelektualne zniewolenie, brak odpowiedzialności, fałsz, co z kolei może prowadzić do upadku dotychczasowych przekonań i autorytetów, zaniku wrażliwości na tradycyjne wartości i ich odpowiedniego miejsca w hierarchii<sup>32</sup>. Wszystko to stawia przed rodzicami i wychowawcami poważne zadania związane z życiem w kulturze audiowizualnej. Obraz będący w dużej mierze sposobem przekazywania informacji oddziałuje głównie na emocje, może również dostarczyć trudności w rozumieniu pojęć abstrakcyjnych, nie pobudza dostatecznie procesów myślowych. Dzieciom i młodzieży w kontakcie z przekazami medialnymi brak dojrzałości, przemyślanego, zaplanowanego i dogłębnego odbioru. Tu powinni liczyć na pomoc dorosłych, którzy wykażą zainteresowanie i okażą wsparcie w wyborze wartościowych i ciekawych programów z oferty programowej, pomoc w zrozumieniu i przyswojeniu emitowanych treści. Koniecznym wydaje się towarzyszenie dorosłych w odbiorze programów telewizyjnych, obserwowanie reakcji dzieci, reagowanie na ich emocje, dyskutowanie o wartości programu, odpowiadanie na pojawiające się pytania. Nie wszystko bowiem co ukazane na ekranie wywołuje pozytywne emocje, jest zgodne z systemem wartości dziecka, zrozumiałe dla niego. Będący obok dorosły ma możliwość uczynić odbiór dogłębnym, ukierunkowanym, zgodnym z wiekiem, zainteresowaniami i potrzebami dziecka.

Z badań naukowych i potocznych obserwacji wiemy jednak, że często telewizja oglądana jest „jak leci”, bez zastanowienia, jaki program warto obejrzeć, bez wybierania tych rozwijających zainteresowania czy wzbogacających wiedzę. Ciągłe aktualnym pozostaje więc zgłębianie różnych aspektów korzystania z mediów, określenie miejsca telewizji w życiu młodych ludzi i dokonywanie oceny programów, które proponuje. Podjęto zatem badania, których celem było poznanie opinii dzieci i młodzieży na temat wybranego rodzaju programów telewizyjnych,

---

<sup>31</sup> Por. L. Kirwil, *Psychologiczne zagadnienia odbioru telewizji*, [w:] *Człowiek a telewizja*, dz. cyt., s. 71-74.

<sup>32</sup> Por. J. Morbitzer, *O potrzebie...*, dz. cyt., s. 411-412.

jakim są programy o tematyce religijnej. Ponadto starano się uzyskać informacje dotyczące czasu przeznaczanego telewizji w ciągu dnia przez młodych ludzi, oglądanych programów, w tym religijnych oraz oceny tychże programów i motywacji ich oglądania. Pojawia się zatem pytanie, czy w zróżnicowanej i bogatej ofercie telewizji jest miejsce dla programów o tematyce religijnej? Jak są one oceniane przez dzieci i młodzież? Czy młodzi ludzie dostrzegają je w ofercie telewizji, czy zdarza się im je oglądać? Odpowiedzi na postawione pytania dostarczyły anonimowe badania ankietowe, przeprowadzone wśród uczniów wrocławskiej szkoły podstawowej i gimnazjalnej<sup>33</sup>. Uzyskany materiał badawczy został poddany analizie ilościowej i jakościowej. Kwestionariusz przygotowanej ankiety składał się z 8 pytań, w tym 6 zamkniętych i 2 pytań otwartych oraz metryczki, w której ujęto takie cechy badanych, jak: płeć, etap edukacyjny, klasa oraz miejsce zamieszkania. W badaniach wzięło udział 130 respondentów, w tym 58 dziewcząt i 72 chłopców. Byli to uczniowie klasy VI szkoły podstawowej w liczbie 75 osób oraz klas I-III gimnazjum w liczbie 55 osób. Wiek badanych zawiera się w przedziale 13-16 lat. Dobór próby w tym przedziale wiekowym był podyktowany założeniem posiadania pewnej dojrzałości informacyjnej przez respondentów, wiedzy wyniesionej z wychowania medialnego, co pozwoliło na wyrażenie opinii o oglądalności i zainteresowaniu programami o tematyce religijnej. Miejscem zamieszkania zdecydowanej większości badanych (116 osób) było miasto. Tereny wiejskie zamieszkiwało 14 ankietowanych.

Tabela nr 1. Charakterystyka badanej populacji

	Płeć		Etap edukacyjny		Miejsce zamieszkania		Razem
	K	M	Szkoła podstawowa	Gimnazjum	Miasto	Wieś	
<b>Liczba</b>	58	72	75	55	116	14	130
<b>%</b>	45	55	58	42	89	11	100

Źródło: badania własne

<sup>33</sup> Badania przeprowadzono w czerwcu 2012 roku.

Oglądanie telewizji jest bardzo popularną formą spędzania czasu wolnego, ale nie tylko. W chwilach poświęconych na inne zajęcia program telewizyjny staje się dobrym towarzyszem, wypełnieniem ciszy, tłem. Prowadzi to do sytuacji, iż telewizor zostaje włączony po powrocie do domu i milknie późnym wieczorem. W przeprowadzonych badaniach uczniowie zostali zapytani o ilość czasu, jaki poświęcają telewizji każdego dnia. Rozkład odpowiedzi prezentuje poniższa tabela.

Tabela nr 2. Czas poświęcony na oglądanie telewizji w ciągu dnia (w %)

Czas poświęcony na oglądanie TV	Płeć		Etap edukacyjny		Miejsce zamieszkania		Razem
	K	M	Szkoła podstawowa	Gimnazjum	Miasto	Wieś	
0,5-1 h	22	14	18	17	17	21	18
1,5-2 h	24	29	24	35	24	14	26
2,5-3 h	29	26	28	18	26	29	27
3,5-4 h	6	19	15	14	16	15	13
powyżej 4 h	19	12	15	16	17	21	16

Źródło: badania własne

Największa grupa badanych – 27% spędza przed telewizorem 2,5 do 3 godzin dziennie. Nieco mniej, bo 26% poświęca na oglądanie telewizji 1,5 do 2 godzin. Grupa 16% respondentów przyznała, że w towarzystwie telewizji spędza więcej niż 4 godziny dziennie. Zauważyć można, iż podobny odsetek badanych spędza przed telewizorem od 0,5 do 1 godziny oraz powyżej 4 godzin. Biorąc pod uwagę płeć, najczęściej dziewcząt zadeklarowało, iż ogląda telewizję od 0,5 do 3 godzin dziennie. Wśród chłopców jest bardzo podobnie. Z uwagi na miejsce zamieszkania rozkład odpowiedzi jest bardzo podobny. Spędzanie przed telewizorem do 3 godzin dziennie można by uznać za poprawne, biorąc pod uwagę czas trwania programów, pod warunkiem, że jest to odbiór selektywny, wybiórczy i zaplanowany, polegający na wybieraniu z ofer-

ty telewizji tego, co interesujące, kształcące, wartościowe. Jakie programy zdaniem badanych mają takie atrybuty i są oglądane? Z odpowiedzi udzielonych w ankiecie wynika, iż najczęściej oglądane są filmy – 64% badanych, programy rozrywkowe – 53%, seriale – 50%, programy sportowe – 40%, programy dokumentalne – 17%, teleturnieje – 14%. Wśród dziewcząt najczęściej oglądane są filmy, seriale i programy rozrywkowe. Chłopcy natomiast swój czas poświęcają programom sportowym, rozrywkowym i filmom. W ofercie programowej, z której korzystają uczniowie, nie znalazły się programy o tematyce religijnej. W kolejnych pytaniach ankiety młodzież została wprost poproszona o wyrażenie opinii o programach podejmujących tematykę religijną. Z odpowiedzi badanych uczniów wynika, iż programy o tej tematyce ogląda 16%. Dokładny rozkład odpowiedzi przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 3. Oglądalność programów o tematyce religijnej (w %)

Oglądalność programów o tematyce religijnej	Płeć		Etap edukacyjny		Miejsce zamieszkania		Razem
	K	M	Szkoła podstawowa	Gimnazjum	Miasto	Wieś	
<b>TAK</b>	22	10	13	11	14	28	16
<b>NIE</b>	78	90	87	89	86	72	84

Źródło: badania własne

Uzyskane informacje nie napawają optymizmem. Zdecydowana większość młodzieży nie ogląda programów upowszechniających i przekazujących treści religijne. Spośród badanych dziewcząt 22% ogląda programy o tej tematyce, natomiast spośród chłopców 10%. Jest to bardzo mała liczba wskazań, zważywszy, jak dużą popularnością cieszą się filmy, programy rozrywkowe, sportowe czy seriale. Może wynika to z braku wiedzy i zainteresowania młodych ludzi tymi programami przez dorosłych. W wychowaniu medialnym należałoby zwrócić uwagę na różnorodność programów emitowanych w telewizji oraz ich rolę



w budowaniu wiedzy o świecie, w kształtowaniu światopoglądu, w wychowaniu (także tym religijnym) młodego człowieka.

Konkretnymi programami o tematyce religijnej, wskazanymi przez badanych, były: „Ziarno” – 27%, następnie „Między niebem a ziemią” – 6%, transmisje mszy świętej – 4%, „Tajemnice biblii” – 4%, „Słowo na niedzielę” – 2%. Przykładów programów, a tym samym i wskazań było stosunkowo niewiele. Warto zaznaczyć, iż 16% młodzieży jako przykład programu o tematyce religijnej podała Telewizję TRWAM. Z pewnością innym aspektem tej problematyki pozostaje liczba takich programów oferowana przez telewizję, pora ich nadawania, podejmowana tematyka, jakość związana z przyciągnięciem i zaangażowaniem widza, szczególnie tego młodego. Młodzież w prowadzonych badaniach także mogła wyrazić swoją opinię w tej kwestii. 62% badanych uznało, że takich programów emitowanych w telewizji jest wystarczająco dużo. Wśród dziewcząt 81% przyznało, że tych programów nie jest za mało, a wśród chłopców tego zdania jest 50%. Czy miałyby to zatem oznaczać, że programy są, ale młodzi ludzie nie odczuwają potrzeby poznania ich? Pozostaje to pytaniem otwartym, skłaniającym do zastanowienia się, zarówno dla twórców programów, jak i wychowawców młodego pokolenia.

Badani mieli również możliwość wyrażenia w swoich odpowiedziach postulatów na temat zmian, które mogłyby objąć programy o tematyce religijnej. Okazuje się, że 56% z nich zasugerowała zmianę pory nadawania programów, a 19% poszerzenia oferty.

Ważną kwestią podejmowaną w badaniach były również uwarunkowania towarzyszące oglądaniu programów o tematyce religijnej. Rozkład odpowiedzi badanych przedstawia poniższa tabela.

Tabela nr 4. Uwarunkowania oglądania programów o tematyce religijnej (w %)

Uwarunkowania oglądania programów o tematyce religijnej	Płeć		Etap edukacyjny		Miejsce zamieszkania		Razem
	K	M	Szkoła podstawowa	Gimnazjum	Miasto	Wieś	
Ciekawość	32	37	28	29	29	28	34
Uzyskanie wiedzy	38	34	44	27	39	15	36
Spędzenie czasu	6	9	13	9	9	22	9
Sugestie rodziców	24	20	15	35	23	35	21

Źródło: badania własne

Ciekawość i uzyskanie wiedzy to najczęstsze powody wybierania programów o tematyce religijnej, odpowiednio 34% i 36%. Sugestie rodziców w 21% decydowały o oglądaniu programu ukazującego treści religijne. Najmniejsza grupa badanych, licząca 9%, traktuje oglądanie tychże programów jako formę spędzenia czasu. Zarówno dziewczęta, jak i chłopcy motywuje ciekawość, uzyskanie wiedzy i dalszej kolejności sugestie rodziców. Czynniki wskazane zatem przez młodych ludzi wynikają z natury człowieka, który to kierowany ciekawością lub chęcią rozwoju podejmuje różne formy aktywności, poznania tego, co nowe, interesujące, przynoszące pewne pozytywne następstwa.

W wypowiedziach młodych ludzi biorących udział w badaniu zawarte są także oceny oglądanych programów o tematyce religijnej. Niektóre z nich zasługują na przywołanie: „wielokrotnie oglądam modlitwy w telewizji i oceniam to bardzo pozytywnie, gdyż mogę się częściej modlić, poszerzać wiedzę o modlitwie i sposobie ich odmawiania” (dziewczyna, gimnazjum, wieś), „oglądam *Ziarno*, ponieważ ten program jest bardzo pożyteczny dla dzieci i młodzieży” (dziewczyna, szkoła podstawowa, miasto), „oglądam *Ziarno*, ponieważ jest to program ciekawy, w którym są sceny z życia Pana Jezusa. Jest o tym jak trzeba postępować” (dziewczyna, szkoła podstawowa, miasto), „Oglądam *Ziarno*, ponieważ jest to program ciekawy, można dowiedzieć się wiele ciekawych rzeczy i uzyskać wiedzę” (dziewczyna, szkoła podstawowa, miasto), „oglądam

*Ziarno*, program o tematyce religijnej, z którego dzieci mogą nauczyć się podstawowej wiedzy o testamencie” (chłopiec, szkoła podstawowa, miasto), „oglądałam program o historii powstania biblii, jest ciekawy i wciągający. Lubię takie programy, a nie tylko te które krytykują niewierzących i wręcz zmuszają do wiary” (dziewczyna, gimnazjum, miasto).

W wypowiedziach badanych najczęściej poddany ocenie został program „Ziarno”, będący najpopularniejszym programem dla dzieci o tematyce religijnej. Pojawia się więc pytanie o ilość tego rodzaju programów emitowanych przez różne stacje telewizyjne. Wynik podjętej analizy programu telewizyjnego nie jest optymistyczny, trudno znaleźć programy prezentujące treści religijne, oferta jest raczej uboga. Nadawane są seriale, w których pojawiają się osoby duchowne, program „Słowo na niedzielę”, „Między ziemią a niebem”, „Anioł Pański”, transmisje mszy świętej czy też w programie lokalnym TVP Warszawa – „Kościół z bliska”. Trzeba zatem pewnej determinacji i zainteresowania, aby dotrzeć do programów prezentujących tematykę religijną. Poszerzenie tej oferty na pewno dałoby młodemu widzowi możliwość poznania i budowania swojej wiedzy, także w obszarze treści religijnych, a odpowiednia inspiracja ze strony dorosłych zachęciłaby do wyboru tychże programów.

### **Zakończenie**

Wpływ mediów na dzieci staje się coraz większy wraz ze wzrostem liczby i rodzaju nowych mediów, ulepszanych i modernizowanych, oferowanych polskiemu odbiorcy. Bogata oferta programowa to szansa na wybór treści ciekawych, rozwijających, kształcących i poszerzających wiedzę małego i młodego człowieka. Wydaje się jednak, że zabrakło w niej miejsca dla programów o tematyce religijnej. Nie są one często oglądane przez badaną młodzież, a ich oferta jest raczej dość uboga, choć w opinii badanych wystarczająca. Brakuje więc może odpowiedniego pokierowania zainteresowaniami młodych ludzi, wskazania, iż w ofercie mediów są różnorodne programy, także te przekazujące

i wzbogacające wiedzę religijną człowieka. Dorośli również powinni zauważyć te programy i wykorzystać je w procesie wychowania.

Jadwiga Izdebska pisze, iż „nastawienie na odbiór programów łatwych, prostych, niewymagających analizy, syntezy, uporządkowania informacji powoduje, że percepcja odbioru jest płytką i pobieżną, uwalnia od wysiłku intelektualnego i prowadzi do przyjęcia postawy konsumpcyjnej, biernej, do kształtowania nastawień na odbiór tylko programów łatwych”<sup>34</sup>. Być może kojarzenie programów religijnych jako niespełniających tych kryteriów powoduje, że interesują nas programy niewymagające zaangażowania, zapewniające potrzebę przyjemności, relaksu, odpoczynku i zabawy.

Wychowanie medialne prowadzone przez dorosłych, rodziców i wychowawców powinno ukierunkować zainteresowania młodych odbiorców, wskazać na różnorakie możliwości mediów, bogactwo oferty telewizji i znaczenie umiarkowanego, rozsądnego i zróżnicowanego odbioru treści.

Bardzo ważną kwestią staje się rozwijanie w dziecku umiejętności rozumienia i interpretacji treści przekazów medialnych, które powinny wzbogacać, być źródłem rozwoju, a nie lęku, zachowań destrukcyjnych czy uzależnienia. Dziecko powinno mieć świadomość różnych niebezpieczeństw związanych z korzystaniem z mediów, być uczone selektywnego wyboru programów, aktywnego i krytycznego odbioru treści.

Cel przyjęty w opracowaniu został zrealizowany. W przeprowadzonych badaniach dzieci i młodzież wyrazili opinię na temat programów o charakterze religijnym. Wynika z niej, iż programy te nie znajdują się w kręgu ich zainteresowania, są raczej rzadko oglądane, ale wydawane sądy o wybranych programach są pozytywne. Ukazanie funkcji rodziny i mediów to zwrócenie uwagi dorosłych na ich obowiązki w procesie wychowania dzieci i młodzieży, na przygotowanie do kontaktu i wykorzystania z oferty mediów tego, co pozytywne wychowawczo, wartościowe, budujące wiedzę i światopogląd dzieci i młodzieży.

---

<sup>34</sup> J. Izdebska, *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku. Niepokoje i nadzieje*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok 2000, s. 72.

Rodzice i wychowawcy powinni pamiętać o obecności wychowawczej, która łączy się z dobrym przykładem, byciem wiarygodnym w różnych obszarach życia, także tym, który dotyczy mediów. Współczesnym rodzicom niejednokrotnie brakuje czasu i umiejętności prowadzenia rozmów z dziećmi, zainteresowania ich sprawami i problemami, towarzyszenia dzieciom w ich sukcesach i porażkach, organizowania czasu wolnego także tego w towarzystwie mediów.

## CHILDREN AND YOUNG PEOPLE RECEPTION OF TELEVISION PROGRAMMES ABOUT RELIGION

**Abstract:** Education of young people remains a concern for many adults. The actions of parents are supported by the school, peer environment, local communities and the media. Media participation in the educational process seems continuously increasing thanks to more advanced technology which gives unlimited possibilities as well as to awaken needs for curiosity, obtaining information, seeking to spend time with computer, Internet, and television. Our free time is full of media and they accompany us, while performing different tasks. The functions of the media and the family in the context of child's education, types of programmes and evaluation of religious TV programmes are the subject of this study.

**Keywords:** mass media, mass media functions, the types of television programmes, importance of family, media education, audience of religious programmes.

**Beata Krajewska** – doktor, adiunkt w Katedrze Pedagogiki Społecznej i Pedagogiki Pracy Wydziału Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Wybrane publikacje: *Przedmiot i metodologia pedagogiki mediów* (2007), *Telewizja w recepcji dorosłych studentów. Teorie i rzeczywistość* (2009), *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny* (2009). Adres korespondencyjny: Wydział Nauk Pedagogicznych UKSW, ul. Wóycickiego 1/3/15, 01-938 Warszawa. E-mail: beatakrajewska@op.pl